

Rafał P. Bartczuk
Michał P. Wiechetek
Beata Zarzycka

Skala Przekonań Postkrytycznych D. Hutsebauta

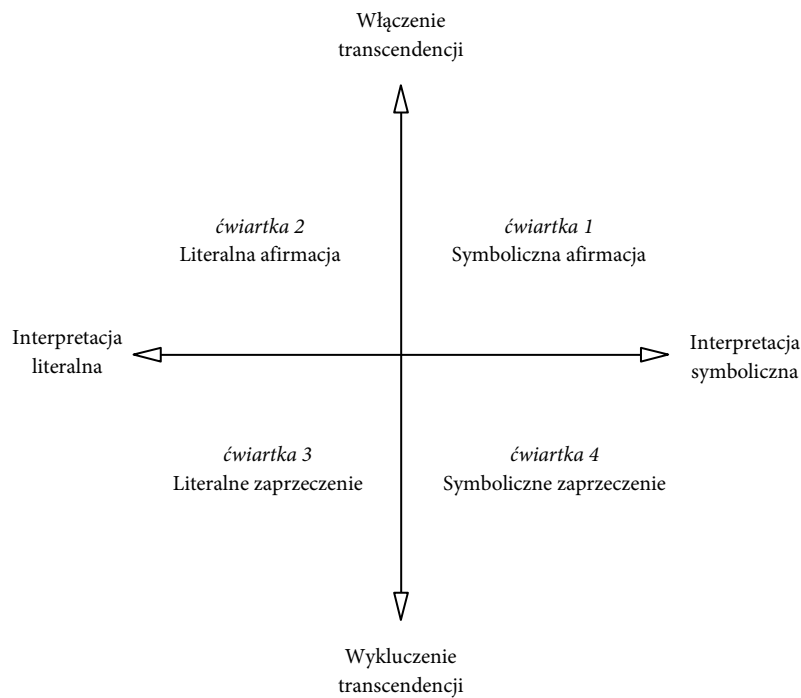
Druga połowa XX wieku była polem wielu istotnych zmian kulturowych i społecznych, które nie ominęły również dziedziny religijnej. Badacze stanęli wobec konieczności nowych interpretacji religii w obliczu krytyki i ateizmu, które znalazły odzwierciedlenie w procesach społecznych. Przemiany te, w szczególności zaś sekularyzacja społeczeństw zachodnich, ujawniły szereg odniesień wobec religii, które nie mieszczą się w klasycznych ujęciach badawczych psychologii religii (por. Duriez, Fontaine, Hutsebaut, 2000). Jedną z odpowiedzi na konieczność wprowadzenia nowych ujęć jest Wulffa koncepcja podejść wobec religii (Wulff, 1991, 1997) oraz Skala Przekonań Postkrytycznych (PCBS) Hutsebauta (1996, 1997).

1. Podstawy teoretyczne – model Wulffa

Dostrzegając w literaturze różnorodność postaw względem religii, Wulff (1991, 1999) zaproponował nową perspektywę spojrzenia na religię, polegającą na analizie poznawczych podejść do religii. Zdaniem Wulffa podejścia te można umieścić w przestrzeni dwuwymiarowej. Wymiar wertykalny – określany jako Włączenie vs Wykluczenie transcendentni – określa stopień przyznawania obiektom religijnym miejsca w rzeczywistości transcendentnej lub ograniczania ich do procesów immanentnych dla świata doczesnego. Wymiar ten informuje o stopniu, w jakim ludzie akceptują istnienie rzeczywistości transcendentnej, czyli opisuje, czy (bądź w jakim stopniu) ludzie wierzą. Wymiar horyzontalny – Interpretacja literalna vs symboliczna – określa sposób rozumienia treści religijnych, czyli to, jak ludzie wierzą. Pozycja na tym wymiarze odpowiada na pytanie, czy treści religijne, ekspresja i symbole religijne interpretowane są dosłownie czy symbolicznie. W rezultacie skrzyżowania

wymienionych dymensji powstają cztery pola (ćwiartki), odzwierciedlające potencjalne style myślenia o religii (zob. rysunek 1) (Wulff, 1991, 1999). (1) Literalna afirmacja charakteryzuje się uznaniem realności przedmiotu religijnego oraz interpretowana jest dosłownie. Przykładem tego typu postawy jest fundamentalizm religijny. (2) Literalne zaprzeczenie to stanowisko, w którym twierdzenia religijne rozumiane są dosłownie, ale ich prawdziwość jest odrzucana. Najczęściej styl ten wiąże się z wyłącznym przyjmowaniem stwierdzeń opartych na wynikach nauki, spełniających jej racjonalne kryteria, tak jak to ma miejsce w orientacji antyreligijnej czy ateizmie. (3) Symboliczne zaprzeczenie obejmuje przekonania, w których odrzuca się realność przedmiotu religijnego, natomiast przyznaje się uprzywilejowane miejsce ukrytemu, symbolicznemu znaczeniu mitu religijnego i rytuału. Symboliczne zaprzeczenie – tak samo jak zaprzeczenie literalne – odmawia realności transcendentnym odpowiednikom języka religijnego i praktyk. Przykładem konstruktów mieszczących się w tym polu są orientacja poszukująca czy wymiar oświeconego przeciwnoprzekonania. (4) Symboliczna afirmacja oznacza stanowisko, w ramach którego przyjmuje się, że rzeczywistość transcendentna jest realna, unikając jednak utożsamienia z nią w sposób dosłowny idei czy przedmiotów religijnych. Zamiast tego poszukuje się symbolicznego znaczenia, które te przedmioty zawierają, a jednocześnie ostatecznie wskazuje poza nie.

Interpretacja symbolicznej afirmacji odwołuje się do prac francuskiego filozofa Paula Ricoeura (1969), który stawiał pytanie o to, w jaki sposób ludzie mogą pozostawać religijni po tym, jak religia została poddana krytyce przez myślicieli XX wieku takich, jak Freud czy Marks? Podsumowując, próby odpowiedzi na tak sformułowane pytanie, Ricoeur doszedł do wniosku, że aby treści religijne nadal utrzymały swoje znaczenie, potrzebna jest ich nowa interpretacja – tzw. interpretacja odtwarzająca. Dokonuje on oczyszczenia symboli religijnych z narośli idolatrii i iluzji oraz odtworzenie ich znaczenia w taki sposób, że przedmiot religijny może stać się ponownie obiektem rozumienia i wiary. W ten sposób Ricoeur wprowadził określenia „przekonania (wierzenia) postkrytyczne” i „wtórna naiwność”.

Rysunek 1. Model podejść poznawczych do myślenia o religii według Wulffa (1999, s. 532)

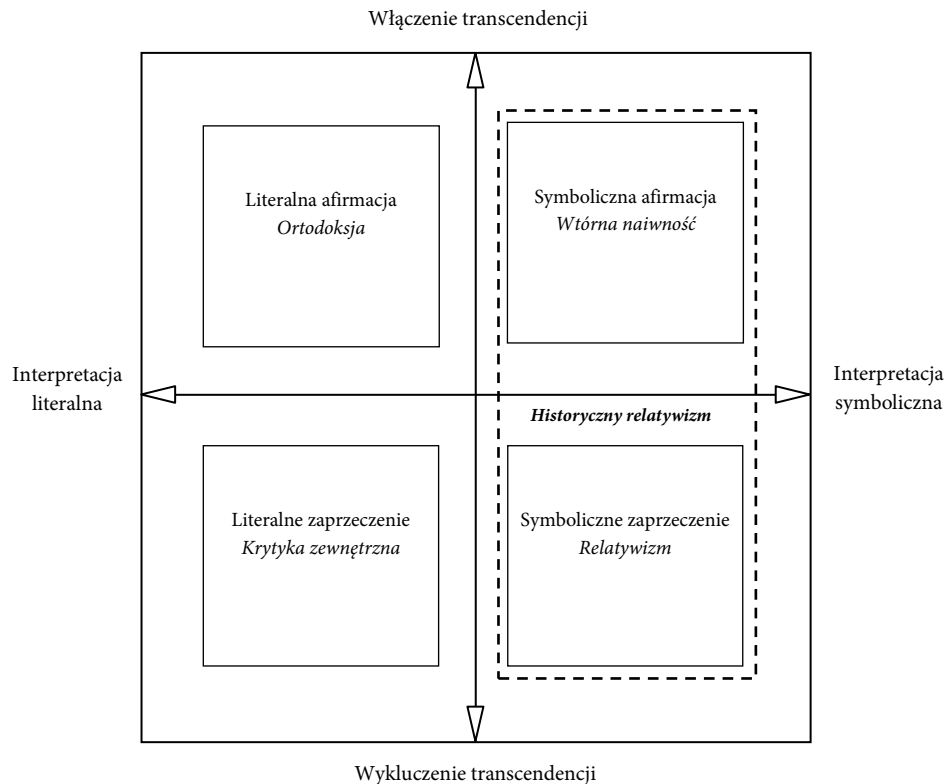
2. Konstrukcja Skali Przekonań Postkrytycznych

Opierając się na koncepcji Wulffa, Hutsebaut (1996) skonstruował Skalę Przekonań Postkrytycznych (Post-Critical Belief Scale – PCBS) do pomiaru wyróżnionych podejść do religii w kontekście chrześcijańskim. Wstępna analiza wyników, uzyskanych z kilku badań przeprowadzonych na adolescentach, studentach i osobach dorosłych z zastosowaniem analizy głównych składowych, ujawniła trójczynnikową strukturę skali (Hutsebaut, 1996, 1997a, 1997b; Desimpelaere, Sulas, Duriez, Hutsebaut, 1999). Wyodrębnione wymiary zinterpretowano jako: (1) Ortodoksja – odpowiadająca Literalnej afirmacji; (2) Krytyka zewnętrzna – zgodna z Literalnym zaprzeczeniem; (3) Historyczny

relatywizm, w skład którego weszły pozycje, które zgodnie z modelem Wulffa powinny tworzyć Symboliczne zaprzeczenie oraz Symboliczną afirmację. Uzyskane wyniki tylko częściowo potwierdziły zgodność z zakładanym modelem teoretycznym.

Następnym etapem konstrukcji PCBS było zwiększenie puli pozycji z 28 do 38. W analizie wyników badań przeprowadzonych poszerzoną wersją skali posłużono się metodą skalowania wielowymiarowego (Duriez, Fontaine, Hutsebaut, 2000), w rezultacie której uzyskano przestrzeń dwuwymiarową, zgodną z zakładanym modelem teoretycznym: pierwszy wymiar odpowiadał Włączeniu vs Wykluczeniu transcendencji, drugi – interpretacji Literalnej vs Symbolicznej. Pozycje konstytuujące w poprzednich analizach Historyczny relatywizm znalazły się w większości w prawej górnej ćwiartce nowego modelu, niektóre z nich – w dolnej prawej ćwiartce. Twierdzenia z prawej górnej ćwiartki wyrażały akceptację wierzeń religii chrześcijańskiej, podczas gdy pozycje z prawej dolnej ćwiartki wyrażały postawę relatywistyczną, co potwierdziło trafność teoretyczną nowej wersji skali. Twierdzenia wchodzące do prawej dolnej ćwiartki znalazły się w obszarze wykluczania transcendencji, co wskazuje, że stanowią one miarę Symbolicznego zaprzeczenia. Najwyraźniej więc winno być ono rozumiane jako relatywistyczne ustosunkowanie wobec religii, a nie jej bezpośrednie odrzucenie (Fontaine, Duriez, Luyten, Hutsebaut, 2003). Prawy górny kwadrat nazwano, nawiązując do Ricoeura, Wtórą naiwnością, natomiast prawy dolny kwadrat określono jako Relatywizm (zob. rys. 2). PCBS następnie skrócono do 33 pozycji. Zaprezentowany wyżej wynik skalowania wielowymiarowego został potwierdzony na 16 próbach ($N = 4648$), a następnie na kolejnych 9 próbach ($N = 2657$) (Duriez, Fontaine, Hutsebaut, 2000; Duriez, Hutsebaut, w druku).

W ostatecznej wersji PCBS składa się z 33 pozycji. Ta wersja stanowiła podstawę opracowania licznych adaptacji na inne języki (Duriez, Appel, Hutsebaut, 2003; Adamovova, Martos, 2009; Muñoz-García, Saroglou, 2008; Moghanloo, Aguilar-Vafaie, Shahraray, 2010) oraz polskiej wersji metody.

Rysunek 2. Integracja teoretycznego modelu Wulffa i skal PCBS
(za: Fontaine i in., 2003, s. 502)
(linia przerywaną oznaczono skalę Historycznego relatywizmu
z 3-czynnikowej wersji PCBS)

3. Polska adaptacja PCBS

Prace nad polską wersją PCBS prowadzone są od 2000 roku, kiedy to J. Śliwak opracował tłumaczenie trzyczynnikowej wersji metody. Prace nad adaptacją wersji obecnej skali są realizowane od 2003 roku, gdy dokonano tłumaczenia zwrotnego. Badania eksperymentalną wersją kwestionariusza przeprowadzono w latach 2003-2008 w czterech grupach studentów w trzech miastach: Lublinie, Szczecinie i Warszawie. Łącznie przebadano 948 osób. Struktura wieku i płci badanych grup przedstawiona jest w tabeli 1.

Tabela 1. Płeć i wiek badanych osób

Grupa	N	Płeć				Wiek	
		kobiety		mężczyźni		M	SD
		N	%	N	%		
Grupa 1	220	124	56,4%	96	43,6%	23,13	1,74
Grupa 2	340	153	45,0%	187	55,0%	23,52	3,90
Grupa 3	317	183	57,7%	134	42,3%	21,20	1,81
Grupa 4	71	40	56,3%	31	43,7%	23,54	1,93
Razem	948	500	52,7%	448	47,3%	22,66	2,93

4. Wewnętrzna struktura polskiej adaptacji

Do analizy struktury PCBS posłużono się, podobnie jak przy opracowaniu wersji oryginalnej, wynikami pozycji z wprowadzoną poprawką na przytakiwanie (Fontaine i in., 2003). Potrzeba wprowadzenia takiej poprawki wynika z faktu, że wszystkie pozycje PCBS są sformułowane w sposób pozytywny, a odpowiedzi udzielane są na 7-stopniowym formacie wyrażającym zgodę respondenta. Zgodnie z teorią Wulffa postawy Literalnej afirmacji (Ortodoksja) i Symbolicznego zaprzeczenia (Relatywizm) wykluczają się, podobnie jak Literalne zaprzeczenie (Krytyka zewnętrzna) i Symboliczna afirmacja (Wtórna naiwność). Zatem wysokie wyniki w podskali Ortodoksji powinny iść w parze z niskimi wynikami w Relatywizmie, a wysokie wyniki w Krytyce zewnętrznej – z niskimi we Wtórnej naiwności. Gdyby respondent odpowiadał zgodnie z modelem teoretycznym, jego średni wynik z wyników wszystkich czterech podskal powinien odpowiadać punktowi neutralnemu w formacie odpowiedzi (4), co oczywiście nie zawsze jest prawdą.

Jedną z najważniejszych przyczyn opisanej rozbieżności jest skłonność do przytakiwania, to znaczy tendencja do zgadzania się z wszystkimi pozycjami, niezależnie od ich treści. Jeśli np. średni wynik osoby ze wszystkich podskal wynosi 5, oznacza to, że ta osoba ulega skłonności do przytakiwania i dla tej osoby za punkt neutralny należy uznać nie 4, tylko 5. Jednym ze sposobów uniknięcia *post factum* błędów związanych z używaniem przez osoby badane formatu odpowiedzi w sposób idiosynkratyczny jest wprowadzenie poprawki na przytakiwanie poprzez wycentrowanie wyników. W przypadku PCBS pro-

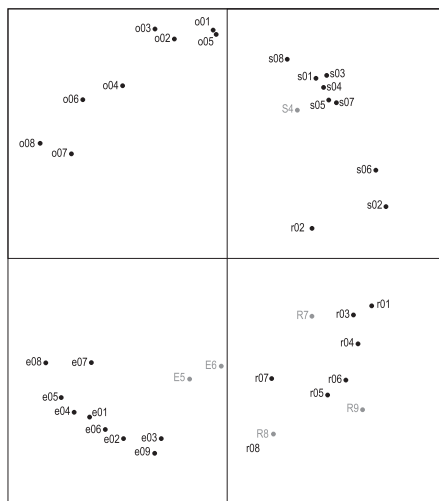
cedura ta przebiega w dwu etapach: (1) dla każdej osoby oblicza się średni wynik dla czterech podskal (traktowany jako punkt neutralny osoby), a następnie (2) odejmuje ten wynik od wyników surowych w każdej z 33 pozycji PCBS dla tej osoby. W rezultacie średni wynik dla czterech skal łącznie dla każdej osoby jest równy 0. W ten sposób utworzony zostaje wspólny punkt neutralny dla wszystkich osób, a odchylenia od tego punktu dla każdej podskali mogą być porównywane między osobami. Dalsze analizy struktury wewnętrznej PCBS były przeprowadzane na tak uzyskanych wynikach.

Wewnętrzną strukturę PCBS badano za pomocą skalowania wielowymiarowego. Technika ta służy do znajdowania struktury w zbiorze miar odległości między obiektami (w tym przypadku między pozycjami PCBS). Skalowanie polega na przypisaniu obiektom punktów w przestrzeni k -wymiarowej w taki sposób, aby odległości między punktami w przestrzeni możliwie blisko odpowiadały empirycznym danym miarom (nie)podobieństwa między obiektami (Biela, 1992; Wieczorkowska, Król, 2006). Uzyskanej konfiguracji bodźców można nadać interpretację wymiarową i regionalną. W pierwszym przypadku interpretacji poddaje się uzyskane wymiary, w drugim – poszukuje się granic obszarów zawierających bodźce specyficznego rodzaju.

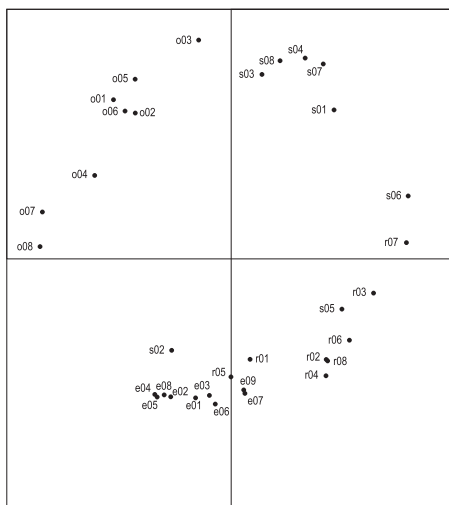
Skalowanie wielowymiarowe przeprowadzone na danych belgijskich potwierdziło zgodność obu interpretacji z modelem Wulffa (zob. rysunek 3a). Aby sprawdzić, czy relacje między pozycjami polskiej adaptacji PCBS można wyjaśnić przez dwa wymiary i czy mogą one zostać zinterpretowane w terminach modelu Wulffa, zastosowano niemetryczną procedurę skalowania wymiarowego PROXSCAL, która umożliwia uzyskanie przeciętnej reprezentacji danych uzyskanych z różnych grup. Jako miarę niepodobieństwa użyto odległości euklidesowej pomiędzy pozycjami wystandaryzowanymi w grupach (por. Duriez, Fontaine, Hutsebaut, 2000). W efekcie uzyskano reprezentacje od jedno- do sześciowymiarowych, których wskaźniki stresu i zakres wyjaśnianej wariacji porównano do wyników belgijskich. Na podstawie analizy wskaźników otrzymanych w próbach polskich można stwierdzić, że parametry poszczególnych rozwiązań są zbieżne z uzyskanymi w Belgii i wskazują na adekwatność rozwiązania dwuwymiarowego.

Dwuwymiarową reprezentację odległości między pozycjami PCBS, zgodną dla czterech grup polskich, porównano z wynikami uzyskanymi dla wersji oryginalnej skali (zob. rysunek 3).

a

b

Rysunek 3. Wyniki skalowania wielowymiarowego PCBS
w rozwiązaniu dwuwymiarowym

a – reprezentacja zgodna dla 16 prób belgijskich (na podstawie: Fontaine i in., 2003, s. 511;
pozycje, które nie weszły do ostatecznej wersji, zaznaczono jaśniejszą czcionką);

b – reprezentacja zgodna dla czterech prób polskich

Wyniki skalowania wielowymiarowego w polskich próbach wykazały strukturę podobną do reprezentacji uzyskanych na próbie flandryjskiej. Zgodnie z przewidywaniami rozkład pozycji wykazuje przeciwstawność Ortodoksji i Relatywizmu oraz Wtórnej naiwności i Krytyki zewnętrznej. Można przyjąć, że interpretacja wymiarowa uzyskanej reprezentacji dwuwymiarowej jest zgodna z założonym modelem teoretycznym. Znacząca różnica zachodzi w interpretacji regionalnej i polega na tym, że pozycje należące do Krytyki zewnętrznej i Relatywizmu w polskich próbach zajmują wspólny obszar, choć z zachowaniem właściwego, z teoretycznego punktu widzenia, ułożenia – pozycje wchodzące w skład Krytyki zewnętrznej występują na lewo od pozycji Relatywizmu. Należy zauważyć również, że niektóre pozycje „przekraczają” odpowiednie osie, co obserwowano również w innych badaniach nad strukturą PCBS (Diurez i in., 2003; Fontaine i in., 2003). Jedna pozycja – s02 („Jeśli chcesz zrozumieć sens biblijnych opowieści o cudach, powinieneś zawsze brać pod uwagę ich kontekst historyczny”) – znalazła się w przeciwstawnej ćwiartce, co jest niemożliwe teoretycznie i świadczy o błędnej operacjonalizacji cechy przy jej pomocy. Pozycja ta została odrzucona z dalszych analiz. Uzyskane wyniki wskazują na zadowalające podobieństwo struktury adaptacji do oryginału, co pozwoliło podjąć dalsze analizy psychometryczne.

4.1. Analiza pozycji skali

Moc dyskryminacyjna pozycji testowej informuje o stopniu, w jakim różnicuje ona populację pod względem mierzonej cechy. Moc dyskryminacyjna wyraża się współczynnikiem korelacji między pozycją i wynikiem w podskali testu, traktowanym jako suma odpowiedzi zgodnych z kluczem (Brzeziński, 1996). Przy obliczaniu mocy dyskryminacyjnej posłużono się współczynnikiem korelacji punktowo-czeropolowej ϕ -Yule'a w oparciu o grupy skrajne (27%). Procedurę tę poprzedziło sprowadzenie pozycji wielokategorialnych do dwukategorialnych – zgodnie z regułą Edwardsa i Kilpatricka (Brzeziński, 1996, s. 511-513).

W tabeli 3 przedstawiono podstawowe charakterystyki pozycji PCBS: statystyki opisowe, wartości współczynników mocy dyskryminacyjnej (ϕ) dla poszczególnych pozycji i poziomy istotności statystycznej (p) oraz współczynniki korelacji (ρ -Spearmana) między pozycją i zmienną aprobaty społecznej (Drwal, Wilczyńska, 1995). Jedynie cztery pozycje – jedna ze skali Ortodoksji (o08), jedna ze skali Relatywizmu (r03) i dwie ze skali Wtórna naiwność (s02, s05) – uzyskały wartości $\phi < 0,50$. Pozostałe pozycje charakteryzują się dobrymi parametrami – uzyskane współczynniki mieszczą się w przedziale od 0,506

(r07) do 0,905 (e06) i są bardzo istotne statystycznie ($p < 0,001$). Badania przeprowadzone na grupie 317 osób wykazały, że wszystkie pozycje testowe są niezależne od zmiennej aprobaty społecznej.

Tabela 2. Charakterystyki pozycji PCBS:
statystyki opisowe, moc dyskryminacyjna (φ)
oraz korelacje (ρ) między pozycją i aprobatą społeczną

Pozycja	Statystyki opisowe		Moc dyskryminacyjna φ	Aprobata społeczna ($N = 317$)
	M	SD		
o01	4,13	1,86	0,768***	0,102
o02	4,57	1,78	0,610***	0,054
o03	5,75	1,56	0,579***	0,128*
o04	3,07	1,53	0,595***	0,041
o05	4,47	1,77	0,833***	0,111*
o06	3,67	1,69	0,694***	0,010
o07	2,11	1,19	0,531***	0,115*
o08	2,35	1,41	0,393***	0,028
e01	2,48	1,46	0,847***	-0,141*
e02	2,16	1,30	0,844***	-0,077
e03	2,40	1,62	0,836***	-0,050
e04	2,31	1,22	0,741***	-0,066
e05	2,21	1,31	0,827***	-0,112*
e06	2,66	1,57	0,905***	-0,092
e07	2,92	1,48	0,781***	-0,090
e08	1,69	1,06	0,818***	-0,058
e09	2,88	1,63	0,683***	-0,149**
r01	3,66	1,57	0,672***	-0,056
r02	3,53	1,72	0,661***	-0,136*
r03	4,93	1,32	0,430***	0,033
r04	3,55	1,55	0,735***	-0,043
r05	2,76	1,59	0,730***	-0,107
r06	4,06	1,75	0,713***	-0,087
r07	4,84	1,45	0,506***	0,081
r08	4,03	1,80	0,741***	-0,065
s01	5,53	1,28	0,648***	0,046
s02	3,57	1,62	0,087	-0,087
s03	5,60	1,34	0,722***	-0,007
s04	5,96	1,14	0,679***	0,027
s05	3,39	1,76	0,215***	0,047
s06	4,13	1,65	0,679***	0,012
s07	5,92	1,19	0,723***	0,095
s08	5,36	1,56	0,768***	-0,038

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Zgodność wewnętrzna. Estymacji rzetelności PCBS dokonano, obliczając jej zgodność wewnętrzną metodą α -Cronbacha. W tabeli 3 przedstawiono statystyki opisowe, wartości współczynników rzetelności α w podskalach, obliczone oddzielnie dla badanych grup, oraz wyniki testu zgodności uzyskanych rozkładów z rozkładem normalnym.

Tabela 3. Statystyki opisowe, rzetelność (α -Cronbacha) w podskalach dla badanych grup oraz test normalności rozkładu

PCBS	Grupa	N	Min	Max	M	SD	Skośność	Kurtoza	Test K-S [^]	α
Ortodoksja K = 7	Grupa 1	220	1,29	5,86	3,82	0,94	-0,227	0,026	0,061*	0,674
	Grupa 2	340	1,00	6,29	3,84	1,02	-0,116	-0,258	0,062**	0,727
	Grupa 3	317	1,43	6,29	4,22	0,79	-0,502	0,750	0,074***	0,497
	Grupa 4	71	1,43	5,71	3,88	0,98	-0,517	-0,177	0,125**	0,723
Krytyka zewnętrzna K = 9	Grupa 1	220	1,00	5,33	2,43	0,94	0,839	0,263	0,118***	0,838
	Grupa 2	340	1,00	6,33	2,42	1,03	0,998	0,833	0,128***	0,891
	Grupa 3	317	1,00	5,67	2,37	0,95	0,860	0,406	0,114***	0,836
	Grupa 4	71	1,00	5,33	2,51	0,89	0,600	0,263	0,086	0,839
Relatywizm K = 6	Grupa 1	220	1,17	6,50	3,84	1,03	-0,259	-0,344	0,091***	0,696
	Grupa 2	340	1,00	7,00	3,78	1,03	-0,056	-0,135	0,058**	0,679
	Grupa 3	317	1,00	6,17	3,21	1,00	0,067	-0,195	0,062**	0,674
	Grupa 4	71	1,17	6,83	3,72	1,07	0,062	0,439	0,105	0,742
Wtórna naiwność K = 6	Grupa 1	220	1,50	7,00	5,60	0,78	-0,900	2,853	0,080**	0,635
	Grupa 2	340	1,00	7,00	5,44	0,86	-1,118	3,293	0,084***	0,710
	Grupa 3	317	2,00	6,83	5,24	0,81	-0,713	1,009	0,099***	0,563
	Grupa 4	71	3,67	7,00	5,54	0,77	-0,450	-0,037	0,112*	0,649

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$; ^ Test Kołmogorowa-Smirnowa

Uzyskane rozkłady wyników we wszystkich podskalach są niezgodne z rozkładem normalnym. Wartości wskaźników skośności w skali Relatywizm najmniej odbiegają od zera, co sugeruje, że ma ona rozkład najbardziej zbliżony do normalnego. Wartości liczbowe wskaźników skośności w podskalach Ortodoksja i Wtórna naiwność są ujemne i znacząco odbiegają od zera, co

wskazuje, że skale te mają rozkłady skośne ujemnie – większe liczebności skupiają się w zakresie większych wartości zmiennej. W podskali Krytyka zewnętrzna wartości liczbowe wskaźników mają znak dodatni, co sugeruje, że skala ta ma rozkład skośny dodatnio – większe liczebności skupiają się w zakresie mniejszych wartości zmiennej. Wskaźniki kurtozy są ujemne w trzech grupach w skali Relatywizm, w dwóch grupach w skali Ortodoksja i w jednej grupie w skali Wtórna naiwność, a zatem w tych skalach rozkład wyników jest platokurtyczny, natomiast Krytyka zewnętrzna ma rozkład leptokurtyczny. Rozkład skośny (większa liczba osób deklaruje się jako bardziej religijna) jest wynikiem często uzyskiwanym w skalach religijności (Zarzycka, 2007).

Najwyższą wartość współczynnika rzetelności α uzyskano dla skali Krytyka zewnętrzna (od 0,836 do 0,891). W skali Ortodoksja α w poszczególnych grupach ma wartość od 0,497 do 0,727; w skali Relatywizm – od 0,674 do 0,742 i w skali Wtórna naiwność – od 0,563 do 0,710. Wskaźniki te można uznać za zadowalające.

4.2. Analiza trafności skali

Trafność wewnętrzna. Zgodnie z przyjętym modelem teoretycznym zakładano wystąpienie dodatnich korelacji między stylami włączającymi transcendencję (Ortodoksja i Wtórna naiwność), wykluczającymi transcendencję (Krytyka zewnętrzna i Relatywizm), a także symbolicznym (Wtórna naiwność i Relatywizm) i literalnym (Ortodoksja, Krytyka zewnętrzna) sposobem interpretacji treści religijnych. Oczekiwano jednocześnie ujemnych powiązań między Ortodoksją i Relatywizmem oraz Wtórna naiwnością i Krytyką zewnętrzną.

Wyniki uzyskanych analiz w większości potwierdziły te założenia (zob. tabela 4). Uzyskano dodatnie korelacje między stylami wyodrębnionymi na wymiarze Włączenie vs Wykluczenie transcendencji: Ortodoksja koreluje dodatnio z Wtórna naiwnością, a Krytyka zewnętrzna z Relatywizmem. Natomiast style wyodrębnione na wymiarze symboliczny vs literalny sposób interpretacji treści religijnych: Wtórna naiwność i Relatywizm oraz Ortodoksja i Krytyka zewnętrzna korelują ze sobą ujemnie. Można zatem wnioskować, że Włączenie vs Wykluczenie transcendencji jest niejako silniejszym wymiarem niż wymiar sposobu interpretacji treści religijnych.

Style umieszczone w modelu Wulffa po przekątnej – Wtórna naiwność i Krytyka zewnętrzna oraz Ortodoksja i Relatywizm – korelują, zgodnie z przyjętymi założeniami, ujemnie.

Tabela 4. Interkorelacje wymiarów polskiej wersji PCBS (*r*-Pearsona)

	Grupa	N (M+K)	Ortodoksja	Krytyka zewnętrzna	Relatywizm
Krytyka zewnętrzna	1	220	-0,42**		
	2	340	-0,43**		
	3	317	-0,32**		
	4	71	-0,34**		
Relatywizm	1	220	-0,35**	0,57**	
	2	340	-0,10**	0,57**	
	3	317	-0,29**	0,71**	
	4	71	-0,50**	0,71**	
Wtórna naiwność	1	220	0,26**	-0,51**	-0,20**
	2	340	0,41**	-0,61**	-0,27**
	3	317	0,39**	-0,46**	-0,29**
	4	71	0,18	-0,58**	-0,24*

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$

Trafność zewnętrzna. Podstawą oceny trafności zewnętrznej polskiej wersji PCBS było skorelowanie jej wyników z wynikami innych metod do badania religijności. W tym celu zastosowano trzy kwestionariusze, w opracowaniu W. Prężyny (1968, 1977): Skalę Centralności Postawy Religijnej, Skalę Intensywności Postawy Religijnej i Skalę Kryzysu Religijnego, a także: skalę Przeżywane Relacje do Boga Hutsebauta (1980), w tłumaczeniu Prężyny, oraz Skalę Centralności Religijności (C-15) S. Hubera, w adaptacji Zarzyckiej (2007; zob. też artykuł zamieszczony w niniejszej książce, s. 231-261). Dodatkowo przeanalizowano korelacje wyników PCBS z miarą aprobaty społecznej – Kwestionariusza Aprobaty Społecznej R. Ł. Drwala i J. Wilczyńskiej (1995).

Skala Centralności Postawy Religijnej Prężyny służy do pomiaru psychologicznej ważności religijności w systemie motywacyjnym jednostki. Rzetelność metody, obliczona metodą powtórnego badania, ma wartość $r = 0,72$ ($N = 60$) (Prężyna, 1977). Współczynnik zgodności wewnętrznej wynosi $\alpha = 0,93$ ($N = 485$) (zob. Szymoń, Bartczuk, artykuł zamieszczony w niniejszej książce, s. 25-44). Skala Intensywności Postawy Religijnej przeznaczona jest do pomiaru intensywności ustosunkowania się jednostki wobec Boga i nadprzyrodzoności. Stałość metody wynosi 0,98, natomiast zgodność wewnętrzna ma wartość: $\alpha = 0,95$ ($N = 485$) (zob. Śliwak, Bartczuk, artykuł zamieszczony w niniejszej książce, s. 45-72). Trafność ustalona na podstawie kryteriów zewnętrznych i wewnętrznych wynosi od 0,67 do 0,84 (Prężyna, 1968). Skala

Kryzysu Religijnego jest krótką miarą, ujmującą zmiany w religijności, którym towarzyszy napięcie wewnętrzne. Współczynnik rzetelności metody wynosi $\alpha = 0,73$ (zob. Nowosielski, Bartczuk, artykuł zamieszczony w niniejszej książce, s. 73-87). Skala Przeżywane Relacje do Boga Hutsebauta składa się z siedmiu podskal mierzących typy relacji do Boga, zdefiniowane jako: Zależność ($\alpha = 0,88$), Autonomia ($\alpha = 0,81$), Buntowniczość ($\alpha = 0,87$), Lęk ($\alpha = 0,82$), Identyfikacja ($\alpha = 0,88$), Współhumanitarność ($\alpha = 0,91$), Norma etyczna ($\alpha = 0,92$) (zob. Śliwak, Bartczuk, artykuł zamieszczony w niniejszej książce, s. 171-200). Ostatnia z wykorzystanych metod, C-15, pozwala na pomiar pozycji religijnego systemu znaczeń w hierarchicznej konfiguracji systemu konstruktów osobistych jednostki (Centralność, $\alpha = 0,932$) oraz w pięciu wymiarach: Zainteresowanie problematyką religijną ($\alpha = 0,82$), Przekonania religijne ($\alpha = 0,90$), Modlitwa ($\alpha = 0,88$), Kult ($\alpha = 0,82$) i Doświadczenie religijne ($\alpha = 0,86$) (Zarzycka, 2007 oraz artykuł zamieszczony w niniejszej książce, s. 231-261).

Badaniami nad trafnością metody objęto trzy grupy studentów wyższych uczelni z rejonu Lubelszczyzny. Liczebności wynosiły odpowiednio: $N = 317$ dla grupy pierwszej, $N = 260$ dla grupy drugiej i $N = 337$ dla grupy ostatniej.

Przyjęto, że argumentem przemawiającym za trafnością PCBS będzie taki wzorzec korelacji, w którym style zawierające akceptację rzeczywistości transcendentnej (Ortodoksja i Wtórna naiwność) będą dodatnio powiązane z centralnością i intensywnością religijności oraz pozytywnymi odniesieniami do Boga, natomiast negatywnie z kryzysem i negatywnymi odniesieniami do Boga. W przypadku stylów zawierających Wykluczenie transcendencji (Relatywizm i Krytyka zewnętrznej) zależności powinny być odwrotne.

Uzyskane w trakcie prowadzonych analiz współczynniki korelacji potwierdziły trafność polskiej wersji PCBS. Oczekiwany wzorzec zależności uwiadczył się we wszystkich przeprowadzonych analizach. Relatywizm oraz Krytyka zewnętrzna były ujemnie powiązane ze wszystkimi wymiarami centralności religijności C-15, miarami intensywności oraz centralności religijności, jak również z wysyconymi pozytywnym afektem aspektami relacji do Boga ujmowanymi w skali Przeżywane Relacje do Boga (zob. tabela 5). Dla kryzysu oraz negatywnych relacji do Boga uzyskano korelacje dodatnie. Odwrotne zależności uwiadczyły się w przypadku Ortodoksji oraz Wtórnej naiwności, które istotnie statystycznie (w większości przypadków na poziomie $p < 0,001$) pozytywnie łączyły się z miarami wskazującymi na przeżywanie pozytywnej relacji z osobowym Bogiem oraz centralności i intensywności religijności. Korelacje ujemne uzyskano dla aspektów relacji religijnej nasyconych afektem

negatywnym (wyjątkiem jest Lęk, dla której uzyskane korelacje były bliskie 0). Kryzys religijny korelował ujemnie jedynie z Ortodoksją.

Tabela 5. Korelacje (ρ -Spearmana) między PCBS i C-15 ($N = 337$), skalami Centralności ($N = 317$), Kryzysu ($N = 317$), Intensywności Postawy Religijnej ($N = 317$), skalą Przeżywane Relacje do Boga ($N = 260$) i Kwestionariuszem Aprobata Społecznej ($N = 317$)

Skale	Ortodoksja	Krytyka zewnętrzna	Relatywizm	Wtórna naiwność
C-15 Hubera				
Zainteresowanie	0,354***	-0,465***	-0,290***	0,313***
Przekonania religijne	0,484***	-0,671***	-0,369***	0,591***
Modlitwa	0,489***	-0,609***	-0,367***	0,472***
Doświadczenie religijne	0,479***	-0,544***	-0,412***	0,464***
Kult	0,539***	-0,566***	-0,462***	0,420***
Centralność	0,575***	-0,695***	-0,467***	0,549***
Skala W. Prężyny				
Centralność	0,507***	-0,717***	-0,575***	0,538***
Kryzys	-0,180***	0,489***	0,449***	-0,046
Intensywność	0,542***	-0,816***	-0,651***	0,576***
Skala Przeżywane Relacje do Boga D. Hutsebauta ^x				
Zależność (P)	0,636***	-0,614***	-0,406***	0,570***
Autonomia (N)	-0,529***	0,594***	0,547***	-0,357***
Buntowniczość (N)	-0,219***	0,541***	0,327***	-0,311***
Lęk (N)	0,067	0,156**	0,271***	-0,068
Identyfikacja (P)	0,598***	-0,527***	-0,329***	0,545***
Współhumanitarność (P)	0,601***	-0,547***	-0,348***	0,537***
Normy etyczne (P)	0,658***	-0,633***	-0,401***	0,588***
KAS R. Ł. Drwala i J. T. Wilczyńskiej				
Aprobata społeczna	0,148**	-0,134**	-0,137**	0,044

** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$; ^x w tabeli zaznaczono charakterystykę afektywną wymiarów relacji do Boga: P – pozytywna, N – negatywna

Analizując uzyskane współczynniki korelacji PCBS z innymi miarami religijności ważne wydaje się również odniesienie do ich bezwzględnych wartości. W większości przypadków są one umiarkowane lub niskie. Ten stan rzeczy wynika prawdopodobnie z faktu, że zakresy treściowe konstruktów mierzonych przez PCBS jedynie częściowo pokrywają się z zakresami konstruktów ujmowanych przez zastosowane miary religijności. W przypadku PCBS akcentowana jest bowiem nie sama relacja religijna lub jej centralność czy ważność, ale bardziej styl myślenia o przedmiocie religijnym oraz rzeczywistości, w jakiej jest on osadzony.

W trakcie prowadzonych analiz uwzględniono również powiązanie wymiarów PCBS ze zmienną aprobaty społecznej (zob. tabela 5). Wyniki uzyskanych porównań potwierdziły przydatność oraz właściwe przygotowanie skali. Współczynniki otrzymanych korelacji są istotne statystycznie dla większości wymiarów (Ortodoksja, Krytyka zewnętrzna, Relatywizm), ale stwierdzone związki są bardzo słabe. Ten charakter powiązań wskazuje, że poszczególne wymiary adaptowanego narzędzia są w niewielkim stopniu podatne na świadome lub nieświadome zafałszowania.

5. Sposób obliczania wyników

Skala Przekonań Postkrytycznych składa się z 33 pozycji. Do każdej z nich zastosowano 7-stopniowe kontinuum odpowiedzi: 7 – zdecydowanie zgadzam się, 6 – zgadzam się, 5 – raczej zgadzam się, 4 – nie mogę się zdecydować, 3 – raczej nie zgadzam się, 2 – nie zgadzam się, 1 – zdecydowanie nie zgadzam się. Każda odpowiedź ma wartość punktu wybranego przez osobę badaną na kontinuum. Wyniki w podskalach otrzymuje się przez obliczenie sumy punktów uzyskanych za odpowiedzi na pozycje tworzące daną podskale, podzieloną przez liczbę pozycji. Otrzymana w ten sposób średnia arytmetyczna jest traktowana jako wynik w podskali.

Do celów badawczych zaleca się, przed obliczeniem wyników w podskalach, zastosowanie poprawki na przytakiwanie (Fontaine i in., 2003) w sposób opisany wyżej.

6. Interpretacja wyników

Zgodnie z założeniem Wulffa wyniki uzyskane w trakcie badań Skalą Przekonań Postkrytycznych mieszczą się w przestrzeni dwuwymiarowej. Pierwszy

wymiar wskazuje, w jakim stopniu osoba badana akceptuje istnienie Boga lub innej rzeczywistości transcendentnej (Włączanie vs Wyłączanie transcendencji). Wymiar drugi odnosi się do sposobu interpretacji treści religijnych (Interpretacja dosłowna vs symboliczna). Osoba badana za pomocą PCBS uzyskuje wyniki w czterech wskaźnikach (skalach): Ortodoksja, Wtórna naiwność, Krytyka zewnętrzna, Relatywizm. Wysokie wyniki w jednym z tych wskaźników, przy obniżonych rezultatach w pozostałych dymensjach, wyznaczają dominujący styl myślenia religijnego: literalną afirmację, symboliczną afirmację, literalne zaprzeczenie i symboliczne zaprzeczenie. Opisywana metoda nie ma norm, dlatego mówiąc o wysokich lub niskich wynikach, należy odnosić się do wartości poniżej lub powyżej 0 (gdy wykorzystana jest poprawka na przytakiwanie – por. paragraf dotyczący obliczania wyników), bądź poniżej lub powyżej 4 (gdy poprawka nie jest stosowana). Charakterystyki osób z nasileniem poszczególnych wyników są następujące (por. Wulff, 1999):

1. Wysoki wynik w Ortodoksji (powyżej 0 lub 4 w zależności od sposobu obliczania wyników) jest charakterystyczny dla osób akceptujących istnienie przedmiotu religijnego. Religia oraz treści ją tworzące są przez nie interpretowane dosłownie. Osoby z podwyższonym wynikiem w tej skali mogą mieć większą skłonność do uprzedzeń i tendencji konserwatywnych.

2. Wysoki wynik we Wtórnej naiwności jest charakterystyczny dla osób akceptujących istnienie przedmiotu religijnego. Jednak religia i treści odnoszące się do niej są interpretowane w sposób symboliczny. Taka osoba, czytając np. Pismo św., będzie poszukiwała w nim dodatkowego, ukrytego znaczenia, które wykracza poza samą treść.

3. Wysoki wynik w Krytyce zewnętrznej jest typowy dla osób, które twierdzenia o charakterze religijnym interpretują dosłownie, jednak odrzucają ich prawdziwość, odwołując się np. do osiągnięć nauki. Jest to myślenie charakterystyczne dla osób antyreligijnych lub ateistycznych. Wysokie wyniki w tej skali mogą być powiązane z mniejszą dogmatycznością oraz większą sztywnością poznawczą.

4. Wysoki wynik w Relatywizmie charakteryzuje osoby, które odrzucają realność przedmiotu religijnego, natomiast przyznają uprzywilejowane miejsce ukrytemu, symbolicznemu znaczeniu mitu religijnego i rytuału. Osoby te mogą być skomplikowane, społecznie wrażliwe i wnikliwe, względnie nieuprzedzone, oryginalne, lecz także pełne lęków. Mają jednocześnie tendencję do dyfuzji i negatywnej integracji ego lub rozpacz.

7. Zastosowanie skali

PCBS można stosować w sytuacji, gdy spełnione są dwa warunki. Po pierwsze, odpowiedni poziom wykształcenia. PCBS jest przeznaczona dla osób z minimum średnim wykształceniem. Wynika to z faktu wykorzystania w metodzie sformułowań, które są skomplikowane dla badanych o słabszych zdolnościach poznawczych (terminologia, dłuższe twierdzenia). Za takim warunkiem wstępnym przemawia również konieczność różnicowania dawanych odpowiedzi na 7-stopniowej skali. Po drugie, z uwagi na treść pozycji skalę zaleca się wykorzystywać jedynie w badaniach chrześcijan. W przypadku innych wyznań twierdzenia mogą okazać się nieadekwatne i prowadzić do uzyskania nierzetelnych wyników.

Skala PCBS jest metodą papierową, dlatego nadaje się do badań zarówno w formie indywidualnej, jak i grupowej. W każdym z tych przypadków badanie powinno być poprzedzone zrozumiałą dla respondentów instrukcją.

PCBS – w przeciwieństwie do innych tego typu skal – bada sposób interpretacji treści religijnych oraz stopień ich akceptacji vs odrzucania, a nie religijność (rozumianą w kategoriach zaangażowania w kult i relację do Boga). Można ją zatem wykorzystywać do mierzenia poznawczych odniesień do religii, czyli tego, co ludzie o niej sądzą, w jaki sposób ją interpretują.

Skala wydaje się przede wszystkim cennym narzędziem do badań naukowych, m.in. nad uwarunkowaniami (podmiotowymi i środowiskowymi) stylów myślenia religijnego, zmianami w sposobie myślenia o religii na przestrzeni określonego czasu, konsekwencjami preferowania określonego sposobu odniesienia do religii (percepcja i stosunek do różnych grup społecznych, preferowany system wartości, spójność wewnętrzna). Ciekawym wykorzystaniem skali mogą być także badania, w których style myślenia religijnego pełniłyby funkcję mediatorów lub moderatorów między różnymi zmiennymi z obszaru szeroko rozumianej psychologii społecznej oraz osobowości.

8. Przegląd badań

W literaturze znaleźć można wiele badań nad związkiem stylów myślenia religijnego mierzonych za pomocą PCBS a innymi zmiennymi psychologicznymi. Początkowo prowadzono je z wykorzystaniem wersji zawierającej trzy wymiary (por. m.in. Śliwak, 2005), w późniejszym czasie uwzględniono również podział Historycznego relatywizmu na Wtórny naiwność i Relatywizm (por. m.in. Duriez, Hutsebaut, 2000; Duriez, Luyten, Snauwaert, Hutsebaut,

2002). Poniżej zaprezentowane zostały wyniki wybranych badań, w których stosowano opisywaną metodę. Można podzielić je na kilka obszarów tematycznych. Pierwszy uwzględnia powiązanie stylów myślenia religijnego z postawami wobec śmierci (Śliwak, 2005; Dezutter i in., 2009). Drugi ujmuje współwystępowanie myślenia postkrytycznego z tendencjami rasistowskimi i postawami politycznymi (Duriez, Hutsebaut, 2000; Duriez, Luyten, Snauwaert, Hutsebaut, 2002). Trzeci uwzględnia sposób myślenia o religii w kontekście oceny własnego życia oraz koherencji (Dziura, 2006; Zarzycka, Rydz, 2009). Kolejny odnosi się do powiązań wymiarów ujmowanych w PCBS z miarami przystosowania społecznego takimi, jak: zaufanie podstawowe, niepokój, obraz siebie (Neyrinck, Hutsebaut, 2004; Śliwak, Zarzycka, w druku; Śliwak, w druku b). Ostatnim obszarem badawczym jest relacja pomiędzy przekonaniami postkrytycznymi i preferencją wartości (Fontaine i in., 2005; Śliwak, w druku a), postawami politycznymi (Duriez, Luyten, Snauwaert, Hutsebaut, 2002) oraz psychoepistemologicznymi stylami myślenia (Desimpelaere, Sulas, Duriez, Hutsebaut, 1999). Dokładne zestawienie wybranych badań z wykorzystaniem różnych wersji PCBS zawiera tabela 6.

Tabela 6. Prezentacja dotychczasowych badań nad związkiem stylów myślenia religijnego z wybranymi zmiennymi psychologicznymi

Opis bibliograficzny	Przedmiot badania	Zastosowane skale	Opis grupy	Wyniki
Śliwak, J. (2005). Religijne style poznawcze a postawy wobec śmierci. W: J. Makselon (red.), <i>Człowiek wobec śmierci. Aspekty psychologiczno-pastoralne</i> (s. 317- 336). Kraków	Związki przekonań postkrytycznych z postawą wobec śmierci	Inwentarz Postaw wobec Śmierci J. Makselona, PCBS (trzy wymiary)	$N = 157$ (71,3% kobiety), 25-50 lat ($M = 32,3$; $SD = 7,90$); Wykształcenie średnie – 36,9% badanych, niepełne wyższe – 8,9%, wyższe – 54,1%	Najsilniej powiązana z postawą wobec śmierci była Krytyka zewnętrzna – korelowała dodatnio z Centralnością, a ujemnie z pozostałymi wymiarami, z wyjątkiem Konieczności (prawidłowość ta dotyczyła kobiet i mężczyzn). Ortodoksja korelowała dodatnio z Koniecznością i Wartością oraz ujemnie z Absurdalnością śmierci. Historyczny relatywizm korelował dodatnio z Centralnością, Destruktywnością i Absurdalnością śmierci

<p>Śliwak, J. (w druku b). <i>Przekonania postkrytyczne a preferencja wartości</i></p>	<p>Związki przekonania postkrytycznych z preferencją wartości ostatecznych i instrumentalnych</p>	<p>Kwestionariusz Preferencji Wartości M. Rokeacha, PCBS (trzy wymiary)</p>	<p>$N = 157$ osób (71,3% kobiety), 25-50 lat ($M = 32,3$; $SD = 7,90$); wykształcenie średnie – 36,9% badanych, niepełne wyższe – 8,9%, wyższe – 54,1%</p>	<p>Krytyka zewnętrzna korelowała z preferencją wartości ostatecznych i instrumentalnych. Osoby z wysokim wynikiem w Krytyce zewnętrznej nisko ceniły zbawienie i dojrzałą miłość, a wysoko sukcesy życiowe, wygodne życie, zdrowie i przyjemność życia; wśród wartości instrumentalnych osoby te najwyżej ceniły samodzielność i ambicję, a najniżej gotowość kochania, posłuszeństwo i uczynność. Wysoki wynik w Ortodoksji wiązał się z preferencją zbawienia i odrzuceniem takich wartości ostatecznych, jak wolność osobista, sukcesy życiowe, wygodne i pełne wrażeń życie; wśród wartości instrumentalnych Ortodoksja wiązała się z preferencją posłuszeństwa, czystości, gotowości kochania i odrzuceniem tolerancji. Osoby z wysokim Historycznym relatywizmem preferowały pokój na świecie, wygodne życie i zdrowie, a odrzucały zbawienie i dojrzałą miłość; wśród wartości instrumentalnych Historyczny relatywizm korelował dodatnio z preferencją pomysłowości i samodzielności oraz ujemnie z preferencją uczynności i wyrozumiałości</p>
--	---	---	---	---

<p>Śliwak, J. (w druku a). <i>Przekonania postkrytyczne a obraz siebie</i></p>	<p>Związki przekonań postkrytycznych z realnym i idealnym obrazem siebie</p>	<p>ACL H. G. Gougha i A. B. Heilbruna, PCBS (trzy wymiary)</p>	<p>$N = 157$ osób (71,3% kobiety), 25-50 lat ($M = 32,3$; $SD = 7,90$); wykształcenie średnie – 36,9% badanych, niepełne wyższe – 8,9%, wyższe – 54,1%</p>	<p>Ortodoksja korelowała dodatnio z potrzebą opieki i porządkowaniem, organizacją w działaniu i preferencją zadań wymagających samodyscypliny; z Ortodoksją współwystępował również niski poziom potrzeby autonomii i zmiany, uczynność, lojalność, przywiązanie do ustalonych konwencji i tradycyjnych wartości. Historyczny relatywizm nie korelował istotnie z wymiarami realnego obrazu siebie. Osoby z wysokimi wynikami w Krytyce zewnętrznej postrzegały siebie jako gwałtowne, nieprzewidywalne w reakcjach, dążące do zmian, nawet za cenę łamania zasad, brak im wytrwałości w dążeniu do celów</p>
<p>Bartczuk, R., Śliwak, J., Zarzycka, B., Jarosz, M., Szymoń, J., Wiechetek, M., Dawidowicz, M. (2009). <i>Post-critical beliefs and anxiety in the polish sample</i>. Paper presented on Congress of the International Association for the Psychology of Religion, Vienna, Austria, 23-27 August 2009</p>	<p>Związki przekonań postkrytycznych z poziomem i strukturą niepokoju</p>	<p>Arkusz Samopoznania R. B. Cattella, PCBS (cztery wymiary)</p>	<p>$N = 296$ (studenci, 55% kobiety), 19-29 lat</p>	<p>Wykluczenie transcendencji (Krytyka Zewnętrzna i Relatywizm) korelowało dodatnio z niepokojem. Włączenie transcendencji (Ortodoksja i Wtórna Naiwność) korelowało ujemnie z niepokojem</p>

Dziura, M. (2006). <i>Typ religijności a poczucie sensu życia</i> (mps pracy magisterskiej, KUL)	Związki przekonania postkrytycznych z poziomem i wymiarami poczucia sensu życia	Test PIL Crumbaugh i Maholicka, PCBS (cztery wymiary)	N = 83 (osoby dorosłe, 55% kobiety), 25-45 lat (M = 31,82; SD = 7,21)	Krytyka zewnętrzna korelowała ujemnie z poczuciem sensu życia. Ortodoksja, Relatywizm i Wtórna naiwność nie wykazały związków z ogólnym poczuciem sensu życia. Analiza wymiarów PIL ujawniła związki Krytyki zewnętrznej z negatywną oceną przyszłości i niską samoakceptacją. Wtórna naiwność występowała z pozytywną oceną przyszłości. Ortodoksja i Relatywizm nie korelowały z żadnym z wymiarów poczucia sensu życia
Zarzycka, B., Rydz, E. (2009). Poczucie koherencji a style poznania religijnego u młodzieży. W: H. Gasiul, E. Wrocławska-Warchała (red.), <i>Osobowość i religia</i> (s. 357-369). Warszawa: Wydawnictwo UKSW	Związki przekonania postkrytycznych z poczuciem koherencji i jej trzema składowymi: poczuciem zrozumiałości, poczuciem zaradności i poczuciem sensowności	Kwestionariusz Poczucia Koherencji (SOC-29), PCBS (cztery wymiary)	N = 141 (studenci, 90% kobiety), 18-35 lat	Poczucie koherencji, a także jego dwie składowe (Poczucie zaradności i sensowności), korelowały dodatnio z Wtórna naiwnością oraz ujemnie z Krytyką zewnętrzną
Zarzycka, B., Rydz, E. (2010). <i>Przekonania postkrytyczne a poczucie koherencji u osób w okresie wczesnej, średniej i późnej dorosłości</i> . XIX Ogólnopolska Konferencja Psychologii	Związki przekonania postkrytycznych z poczuciem koherencji i jej trzema składowymi: poczuciem zrozumiałości, poczuciem zaradności i poczuciem sensowności, u kobiet i mężczyzn na etapie wczesnej,	Kwestionariusz Poczucia Koherencji (SOC-29), PCBS (cztery wymiary)	N = 636 (osoby dorosłe, 52% kobiety), 18-76 lat	U kobiet dodatnio powiązania religijności z poczuciem koherencji ujawniły się najwyraźniej w okresie późnej dorosłości, a u mężczyzn w okresie średniej dorosłości. U kobiet na etapie późnej dorosłości poczucie koherencji korelowało dodatnio z Wtórna

Rozwojowej pt. „Perspektywy rozwoju współczesnego człowieka”, Łódź, 14-16.06.2010	średniej i późnej dorosłości			naiwnością i ujemnie z Krytyką zewnętrzną. U mężczyzn na etapie średniej dorosłości poczucie koherencji korelowało dodatnio z wymiarami zakładającymi włączenie transcendencji (Ortodoksja i Wtórna naiwność) oraz ujemnie z wymiarami wykluczającymi transcendencję (Krytyka zewnętrzna i Relatywizm)
Duriez, B., Appel, C., Hutsebaut, D. (2003). The German Post-Critical Belief Scale: Internal and External Validity. <i>Zeitschrift für Sozialpsychologie</i> , 34, 4, 219-226	Przedstawienie wewnętrznej struktury i wskaźników psychometrycznych niemieckiej wersji skali PCBS oraz jej związków z rasizmem	Skala Rasizmu Billieta i De Witte'a, PCBS	$N = 216$ (Niemców, 60% kobiety), $M = 35$ lat ($SD = 14$); 110 osób to protestanci, 35 – katolicy, 69 deklaroowało przynależność do innych wyznań	Korelacje między rasizmem a wymiarem Literalny-Symboliczny były negatywne; korelacje z wymiarem Włączenie-Wyłączenie transcendencji były bliskie zera
Desimpelaere, P., Sulas, F., Duriez, B., Hutsebaut, D. (1999). Psycho-Epistemological Styles and Religious Beliefs. <i>International Journal for the Psychology of Religion</i> , 9, 2, 125-137	Związek stylów psycho-epistemologicznych z wymiarami religijności	Autorski Kwestionariusz Stylów Psychoepistemologicznych, skonstruowany m.in. w oparciu o badania: Wilkinson i Migotsky (1994), Skalę Spójności (Adherencji) Ryan (1984) oraz PCBS (trzy wymiary)	$N = 218$ (55% kobiety), 18-75 lat ($M = 40,23$; $SD = 12,29$), 68,8% badanych miało wykształcenie wyższe	Ortodoksja i Krytyka zewnętrzna były powiązane dodatnio z dualizmem, natomiast Relatywizm historyczny korelował dodatnio z Relatywizmem oraz Zaangażowaniem
Duriez, B., Hutsebaut, D. (2000). The relation between religion and racism: The role of post-critical beliefs. <i>Mental Health</i> ,	Relacja pomiędzy stylami myślenia religijnego a rasizmem	Skala Rasizmu (jednowymiarowa) Billieta i De Witte'a) PCBS (cztery wymiary)	$N = 517$ (Belgowie, 55,5% kobiety), 16-92 lata ($M = 34,79$; $SD = 18,02$); Próbką nieznacznie odbiegającą od reprezentatywnej grupy belgijskiej	Rasizm korelował dodatnio z Ortodoksją i Krytyką zewnętrzną; negatywnie powiązanie odnotowano z Relatywizmem. Nie wykazano korelacji między rasizmem a Wtórna naiwnością. Dodat-

<p><i>Religion and Culture</i>, 3, 1, 85-102</p>				<p>kowo, opierając się na uzyskanym materiale empirycznym, utworzono model wyjaśniający rasizm (uwzględniono w nim wiek, poziom wykształcenia oraz częstość praktyk religijnych)</p>
<p>Duriez, B., Luyten, P., Snauwaert, B., Hutsebaut, D. (2002). The importance of religiosity and values in predicting political attitudes: evidence for the continuing importance of religiosity in Flanders (Belgium). <i>Mental Health, Religion and Culture</i>, 5, 1, 35-54</p>	<p>Sprawdzenie, czy religijność oraz system wartości wyjaśniają postawy polityczne. Dodatkowo dążono do wyodrębnienia czynników, które są najlepszymi predyktorami poglądów politycznych</p>	<p>Skala Wartości Schwartza, Skala Konserwatywności Ekonomicznego, Skala Konserwatywności Kulturowego, Skala Nacjonalizmu, Skala Rasizmu, PCBS (cztery wymiary)</p>	<p>$N = 389$ (belgijscy studenci psychologii) 17-23 lata ($M = 18,00$)</p>	<p>Konserwatywność ekonomiczna korelowała ujemnie z relatywizmem; Konserwatywność kulturowa łączyła się dodatnio z Ortodoksją i Wtórnością naiwnością. Rasizm był pozytywnie powiązany z Ortodoksją i Krytyką zewnętrzną, a ujemnie z Relatywizmem. Brak istotnych korelacji stylów myślenia religijnego z nacjonalizmem</p>
<p>Neyrinck, B., Hutsebaut, D. (2004). Religious belief (not necessarily) embedded in basic trust and receptivity. <i>Journal of Empirical Theology</i>, 17, 1, 85-100</p>	<p>Sprawdzenie, w jaki sposób zaufanie podstawowe w ujęciu Eriksona łączy się z religijnością</p>	<p>Zaufanie podstawowe vs nieufność mierzone były m.in. za pomocą: Psychologicznego Inwentarza Siły EGO i Zmodyfikowanego Inwentarza Stadium Społecznego; dodatkowo zastosowano: Skalę Wrażliwości, Inwentarz Duchowości, Inwentarz Stanu i Cechy Lęku oraz PCBS (cztery wymiary)</p>	<p>$N = 118$ (dorośli Belgowie), $M = 38,8$ lat, ($SD = 13,32$)</p>	<p>Ortodoksja wiązała się pozytywnie z zaangażowaniem w transcendencję; Krytyka zewnętrzna ujemnie łączyła się z zaangażowaniem w transcendencję, wrażliwością oraz zaufaniem podstawowym; Zależność dla Wtórnej naiwności była odwrotna. Nie odnotowano powiązań między analizowanymi zmiennymi a Relatywizmem</p>

<p>Fontaine, R. J., Duriez, B., Luyten, P., Corveleyn, J., Hutsebaut, D. (2005). Consequences of a multidimensional approach to religion for the relationship between religiosity and value priorities. <i>International Journal for the Psychology of Religion</i>, 15, 2, 123-143</p>	<p>Związek stylów myślenia religijnego z preferencją wartości</p>	<p>Kwestionariusz Wartości S. Schwartza, PCBS (cztery wymiary)</p>	<p>7 próbek belgijskich (uczniowie szkół średnich, studenci, osoby dorosłe (łącznie $N = 1695$), średnia wieku od $M = 16$ do $M = 45$)</p>	<p>Analizy wskazują na występowanie dwóch wzorców powiązań wartości ze stylami myślenia religijnego w zależności od sposobu przyjmowania transcendencji oraz jej interpretacji. Akceptacja transcendencji jest charakterystyczna dla osób preferujących tradycję i konformizm. Osoby odrzucające transcendencję preferują hedonizm, stymulację oraz samosterowność. Dosłowna interpretacja treści religijnych jest charakterystyczna dla preferencji władzy i bezpieczeństwa. Interpretacja symboliczna wiąże się z uniwersalizmem i życzliwością</p>
<p>Dezutter, J., Soenens, B., Luyckx, K., Bruyneel, S., Vansteenkiste, M., Duriez, B., Hutsebaut, D., (2009). The role of religion in death attitudes: Distinguishing between religious belief and style of processing religious contents. <i>Death Studies</i>, 33, 73-92</p>	<p>Związek między postawami wobec śmierci a stylami myślenia religijnego</p>	<p>Skala Postaw wobec Śmierci (DAP-R), PCBS (cztery wymiary)</p>	<p>$N = 471$ osób Belgów (67,3% kobiety), 17-91 lat ($M = 46$, $SD = 15,38$)</p>	<p>Wyniki hierarchiczne regresji wykazały, że postawa akceptująca wobec śmierci była wyjaśniana przez wysokie wyniki w Ortodoksji i Wtórnej naiwności oraz niskie w Krytyce zewnętrznej. Neutralna akceptacja śmierci była tłumaczona przez niską Ortodoksję i wysoki Relatywizm. Lęk przed śmiercią wyjaśniała Ortodoksja i Krytyka zewnętrzna. Postawę unikającą wobec śmierci tłumaczyły: Ortodoksja, Krytyka zewnętrzna oraz niski Relatywizm</p>

*

Przedstawione wyniki dotychczasowych badań nad PCBS pozwalają stwierdzić, że polska wersja metody jest rzetelnym i trafnym narzędziem pomiaru religijnych stylów myślenia, zgodnych z konceptualizacją Wulffa (1991, 1999).

Przeprowadzone analizy potwierdziły dwuwymiarową strukturę polskiej adaptacji PCBS. Istnieje duża zbieżność między uzyskaną strukturą empiryczną i założeniami koncepcji Wulffa. Potwierdzono również trafność zewnętrzną skali, szczególnie w wymiarze Włączenia vs Wykluczenia transcendencji.

Analizy mocy dyskryminacyjnej pozycji oraz spójności wewnętrznej skali potwierdziły jej zadowalające własności pomiarowe. Stwierdzono jednak niewystarczające wartości psychometryczne niektórych pozycji, zwłaszcza pozycji S2. Warto zastanowić się nad modyfikacją tego stwierdzenia. Niewykluczone, że zabieg ten pozwoliłby na uzyskanie lepszych parametrów psychometrycznych polskiej wersji PCBS. Na obecnym etapie zalecane jest nieuwzględnianie tej pozycji w trakcie obliczania wyników.

Przedstawione badania mają również pewne mankamenty. Pierwszym jest fakt przygotowania adaptacji na grupie studentów – wskazane byłoby sprawdzenie struktury PCBS na innych grupach. Drugim jest dobór metod do badania trafności zewnętrznej testu. Z uwagi na rodzaj dostępnych w warunkach polskich kwestionariuszy do pomiaru religijności, przeprowadzono w zasadzie walidację tylko jednego wymiaru modelu – Włączenie vs Wykluczenie transcendencji. W przyszłości należałoby zaplanować i przeprowadzić także badania weryfikujące sposób przetwarzania informacji o charakterze religijnym.

W kontekście uzyskanych w prezentowanych badaniach wyników rodzi się też refleksja natury teoretycznej. Zastanawia większa niż w próbie belgijskiej zbieżność pozycji Krytyki zewnętrznej i Relatywizmu, która wskazuje na mniejsze różnicowanie w próbie polskiej postaw odrzucających wiarę w Boga. Można powiedzieć, że wiara może być zróżnicowana, natomiast niewiara stanowi w percepcji Polaków jednorodną postawę. Należy przypuszczać, że wynik ten ma związek z odmiennym przebiegiem procesów sekularyzacji w Europie Środkowo-Wschodniej i Zachodniej. Pewnym potwierdzeniem dla tej tezy mogą być wyniki uzyskane dla adaptacji węgierskiej i słowackiej – podobne do wyników polskich (Adamovova, Martos, 2009) – oraz niemieckiej – podobne do wyników belgijskich (Duriez i in., 2003).

Pomimo istniejących braków wydaje się, że podjęta adaptacja jest zasadna i wartościowa. Otrzymujemy w Polsce metodę do pomiaru stylów poznania re-

ligijnego, która ma już stosunkowo ugruntowaną pozycję w badaniach na świecie (por. Duriez, Hutsebaut, w druku). Narzędzie to powstało w ramach nowego podejścia, uwzględniającego przemiany socjokulturowe. Należy mieć nadzieję, że zaprezentowana adaptacja przyczyni się do większego spopularyzowania tej koncepcji oraz dalszych badań na jej gruncie.

Bibliografia

- Adamovova, L., Martos, T. (2009). *Does Post-Critical Relief Scale (PCBS) represent an universal religiosity model?* Paper presented at Congress of International Association for the Psychology of Religion. Wiedeń 23-28 August 2009.
- Bartczuk, B., Śliwak, J., Zarzycka, B., Jarosz, M., Szymoń, J., Wiechetek, M., Dawidowicz, M. (2009). *Post-critical beliefs and anxiety in the polish sample*. Paper presented on Congress of the International Association for the Psychology of Religion. Vienna, Austria, 23-27 August 2009.
- Brzeziński, J. (1996). *Metodologia badań psychologicznych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Desimpelaere, P., Sulas, F., Duriez, B., Hutsebaut, D. (1999). Psycho-epistemological styles and religious Beliefs. *International Journal for the Psychology of Religion*, 9, 2, 125-137.
- Dezutter, J., Soenens, B., Luyckx, K., Bruyneel, S., Vansteenkiste, M., Duriez, B., Hutsebaut, D. (2009). The role of religion in death attitudes: Distinguishing between religious belief and style of processing religious contents. *Death Studies*, 33, 73-92.
- Drwal, R. Ł. (1990). Problemy kulturowej adaptacji kwestionariuszy osobowości. W: A. Ciechanowicz (red.), *Kulturowa adaptacja testów* (s. 115-138). Warszawa: PTP-Wydział Psychologii UW-Laboratorium Technik Diagnostycznych im. Bohdana Zawadzkiego.
- Drwal, R. Ł., Wilczyńska, J. T. (1995). Opracowanie Kwestionariusza Aprobaty Społecznej (KAS). W: R. Ł. Drwal (red.), *Adaptacja kwestionariuszy osobowości* (s. 57-66). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Duriez, B., Appel, C., Hutsebaut, D. (2003). The German Post-Critical Belief Scale: Internal and external validity. *Zeitschrift für Sozialpsychologie*, 34, 4, 219-226.
- Duriez, B., Fontaine, J. R. J., Hutsebaut, D. (2000). A further elaboration of the Post-Critical Belief Scale: Evidence for the existence of four different approaches to religion in Flanders-Belgium. *Psychologica Belgica*, 40, 153-181.
- Duriez, B., Hutsebaut, D. (2000). The relation between religion and racism: The role of post-critical beliefs. *Mental Health, Religion and Culture*, 3, 1, 85-102.
- Duriez, B., Hutsebaut, D. (w druku). A slow and easy introduction to the Post-Critical Belief Scale. Internal structure and external relationships. W: D. M. Wulff (red.), *Handbook of the Psychology of Religion*. Oxford University Press.

- Duriez, B., Luyten, P., Snauwaert, B., Hutsebaut, D. (2002). The importance of religiosity and values in predicting political attitudes: Evidence for the continuing importance of religiosity in Flanders (Belgium). *Mental Health, Religion and Culture*, 5, 1, 35-54.
- Duriez, B., Soenens, B., Hutsebaut, D. (2005). Introducing the shortened Post-Critical Belief Scale. *Personality and Individual Differences*, 38, 851-857.
- Dziura, M. (2006). *Typ religijności a poczucie sensu życia* (mps pracy magisterskiej).
- Fontaine, R. J., Duriez, B., Luyten, P., Corveleyn, J., Hutsebaut, D. (2005). Consequences of a multidimensional approach to religion for the relationship between religiosity and value priorities. *International Journal for the Psychology of Religion*, 15, 2, 123-143.
- Fontaine, J. R. J., Duriez, B., Luyten, P., Hutsebaut, H. (2003). The internal structure of the Post-Critical Belief Scale. *Personality and Individual Differences*, 35, 501-518.
- Hambleton, R. K. (2001). The next generation of the ITC test translation and adaptation guidelines. *European Journal of Psychological Assessment*, 17, 3, 164-172.
- Hutsebaut, D. (1980). Belief as lived relations. *Psychologica Belgica*, 20, 2, 33-47.
- Hutsebaut, D. (1996). Post-critical belief. A new approach to the religious attitude problem. *Journal of Empirical Theology*, 9, 48-66.
- Hutsebaut, D. (1997a). Identity statuses, ego-integration, God representation and religious cognitive styles. *Journal of Empirical Theology*, 10, 1, 39-54.
- Hutsebaut, D. (1997b). *Structure of religious attitude in function of socialization pattern*. Paper presented at the 6th European Symposium for Psychologists of Religion, Barcelona, 24-28 August 1997.
- Hutsebaut, D. (2000). Post-Critical Belief Scale. Exploration of a possible developmental process. *Journal of Empirical Theology*, 13, 2, 19-28.
- Makselon, J. (1983). *Struktura wartości a postawa wobec śmierci*. Lublin: RW KUL.
- Neyrinck, B., Hutsebaut, D. (2004) Religious belief (not necessarily) embedded in basic trust and receptivity. *Journal of Empirical Theology*, 17, 1, 85-100.
- Prężyna, W. (1968). Skala Postaw Religijnych. *Roczniki Filozoficzne*, 16, 4, 75-89.
- Prężyna, W. (1977). *Motywacyjne korelaty centralności przedmiotu postawy religijnej*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Ricoeur, P. (1969). *The conflict of interpretations: Essays in Hermeneutics*. Evanston: Northwestern University Press.
- Szymoń, J. (2005). *Religijność postkrytyczna jako nowa kategoria w psychologii religii*. Referat wygłoszony w czasie VI Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej pt. „Sekularyzacja jako wyzwanie dla religii i Kościoła: Mit czy rzeczywistość?”, Poznań, 23-25 listopada 2005.
- Śliwak, J. (2005). Religijne style poznawcze a postawy wobec śmierci. W: J. Makselon (red.), *Człowiek wobec śmierci. Aspekty psychologiczno-pastoralne* (s. 317-336). Kraków: Wydawnictwo Naukowe PAT.

- Śliwak, J. (w druku a). *Przekonania postkrytyczne a obraz siebie*.
- Śliwak, J. (w druku b). *Przekonania postkrytyczne a preferencja wartości*.
- Śliwak, J., Zarzycka, B. (w druku). The interplay between post-critical beliefs and Anxiety: An exploratory study in a Polish sample. *Journal of Religion and Health*.
- Wieczorkowska, G., Król, G. (2006). Odtwarzanie mapy poznawczej za pomocą skalowania wielowymiarowego. W: J. Brzeziński (red.), *Metodologia badań psychologicznych. Wybór testów* (s. 417- 441). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Wulff, D. M. (1991). *Psychology of religion: Classic and contemporary views*. New York: Wiley.
- Wulff, D. M. (1999). *Psychologia religii. Klasyczna i współczesna*. Warszawa: Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne.
- Zarzycka, B. (2007). Skala Centralności Religijności S. Hubera. *Roczniki Psychologiczne*, 10, 1, 135-159.
- Zarzycka, B., Rydz, E. (2009). Poczucie koherencji a style poznania religijnego u młodzieży. W: H. Gasiul, E. Wrocławska-Warchała (red.), *Osobowość i religia* (s. 357-369). Warszawa: Wydawnictwo UKSW.
- Zarzycka, B., Rydz, E. (2010). *Przekonania postkrytyczne a poczucie koherencji u osób w okresie wczesnej, średniej i późnej dorosłości*. XIX Ogólnopolska Konferencja Psychologii Rozwojowej pt. „Perspektywy rozwoju współczesnego człowieka”, Łódź, 14-16 czerwca 2010.

Informacje o warunkach korzystania z zaprezentowanych w książce narzędzi można znaleźć na stronie www.kul.pl/psychologia/spoleczna/metody.

